Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

S M A L L I N G E R L A N D

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO DE FRIESE WOUDEN

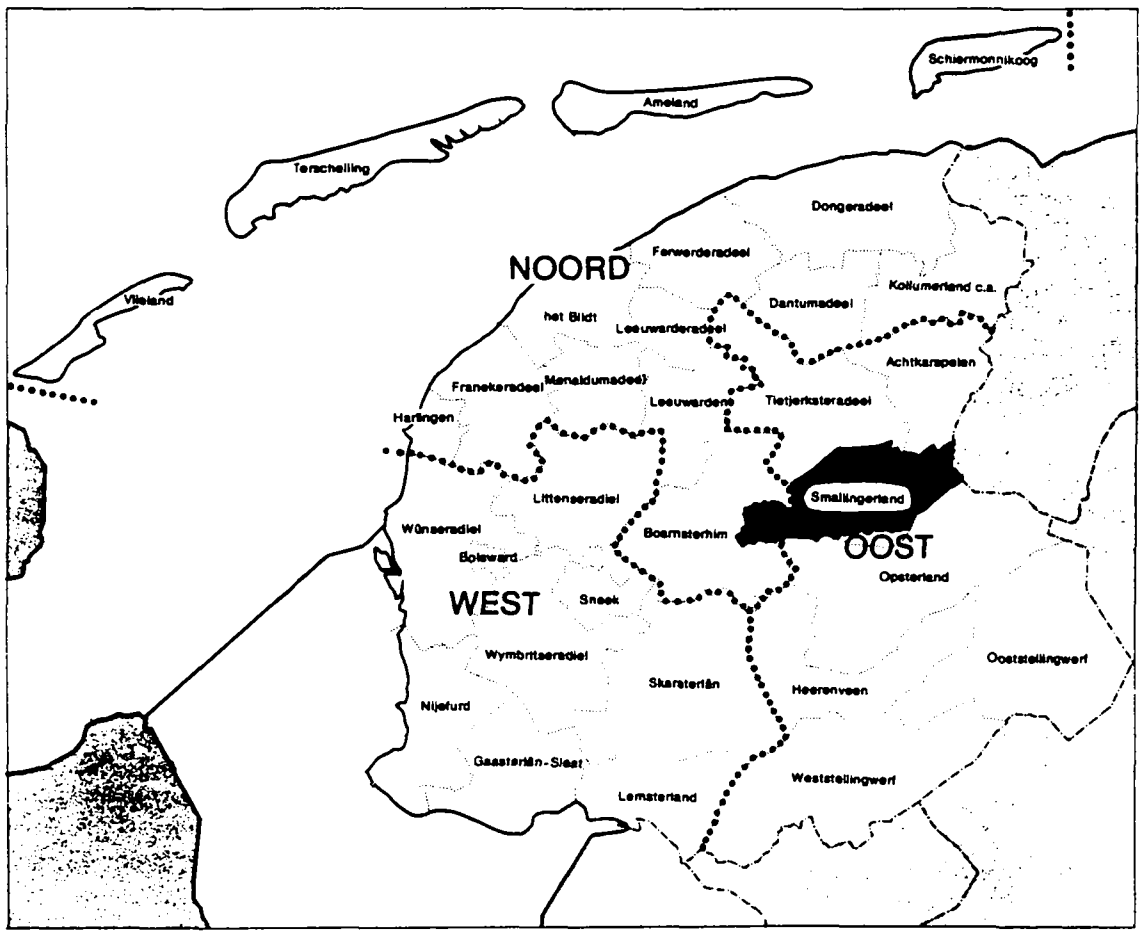

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID
2.1 Ontstaansgeschiedenis 3
2.2 Vervening 3
2.3 Bodemsoorten 4
2.4 Reliëf 4
2.5 Waterbeheersing 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD
3.1 Grondgebruik 5
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 6

4 INFRASTRUCTUUR
4.1 Waterwegen 6
4.2 Landwegen 7
4.3 Tramverbindingen 7
4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening 7

5 MIDDELEN VAN BESTAAN
5.1 Algemeen 8
5.2 Zuivelindustrie 8
5.3 Overige bedrijvigheid 8
5.4 Toerisme en recreatie 9

6 NEDERZETTINGEN
6.1 Algemeen 9
6.2 De boerendorpen 10
6.3 De veenkolonies 11
6.3.1 Drachten 11
6.3.1.1 De ontwikkeling tot omstreeks 1850 11
6.3.1.2 De ontwikkeling tussen 1850 en 1940 12
6.3.1.3 De ontwikkeling na 1940 13
6.3.2 Drachtster Compagnie en Rottevalle 13
6.4 De heidedorpen 14
6.5 De Veenhoop, de Wilgen en Goëngahuizen 14
6.6 Verspreide bebouwing 15

LITERATUUR 16

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL 17

BIJLAGE BEVOLKINGSONTWIKKELING 18

1 INLEIDING

De gemeente Smallingerland is gelegen in regio Oost (De Friese Wouden). De gemeente grenst in het noorden aan de gemeenten Tytsjerksteradiel en Achtkarspelen, in het oosten aan de provincie Groningen, in het zuiden aan de gemeente Opsterland en in het westen aan de gemeente Boarnsterhim in regio Noord.

De gemeente omvat tegenwoordig behalve de hoofdplaats Drachten nog 13 dorpen, nl. Boornbergum, Drachtstercompagnie, Goëngahuizen, Houtigehage, Kortehemmen, Nijega, Opeinde, Oudega, Rottevalle, Smalle Ee, De Tike, De Veenhoop en De Wilgen.

Bij de grenswijziging van 1943 kwam het vroeger in drie gemeenten gelegen dorp Rottevalle geheel in Smallingerland te liggen. Een gebied ten noordwesten van Oudega werd toen bij Tytsjerksteradiel gevoegd. De gemeente Opsterland stond de omgeving van Ureterper verlaat af aan Smallingerland.
De gemeente Smallingerland heeft thans een oppervlakte van 126,27 km^2, waarvan 6,28 km^2 tot het binnenwater behoort.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente 50.229 inwoners, waarvan ongeveer 80% woonachtig was in de hoofdplaats Drachten.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Tijdens de Riss-ijstijd, omstreeks 200.000 jaar voor Chr., ontstonden in het zuidoosten van Friesland als gevolg van de opstuwende werking van het landijs verschillende ruggen. De dalen van de huidige riviertjes de Boorne, Tjonger en de Linde, waren vroeger waarschijnlijk smeltwaterdalen, hetgeen het brede karakter ervan verklaarbaar maakt. Het door het ijs meegevoerde materiaal dat bij het afsmelten achterbleef vormde de keileem, welke in Friesland bijna overal in de ondergrond aanwezig is.
Tijdens de Würmijstijd daalde het zeeniveau sterk en lag de Noordzee grotendeels droog. In Friesland werden op de keileemondergrond door de wind zandpakketten afgezet. Ook in het begin van het Holoceen was het klimaat nog niet zo gunstig en ontstond een deel van de jongere dekzanden aan de westkant van de Friese Wouden. Later werd het klimaat beter waardoor de plantengroei werd bevorderd. De zeespiegel rees sterk en op de lager gelegen natte plaatsen ontstond onder bepaalde omstandigheden veen, zoals ook het geval was in verschillende delen van Smallingerland. Op een deel van het veen werd door de zee vanuit het noorden klei afgezet.

2.2 Vervening

Hoge vervening
In het oosten en noorden van de gemeente lag hoogveen. De hoogveengraverij was in het noordelijke deel al vroeg ten einde. Op

het afgegraven veen werden reeds voor en in de 17de eeuw boerderijen gebouwd. In het oostelijke deel begon kort voor het midden van de 17de eeuw een meer grootscheepse exploitatie van het hoogveen. Ten behoeve van de ontwatering en de afvoer van de turf werd de Drachtster Compagnonsvaart gegraven met de noorder- en zuiderdwarsvaarten. De vaart werd later voortdurend verlengd. Haaks op de dwarsvaarten werd een groot aantal wijken gegraven. De venen tussen Drachten, Rottevalle en Opeinde kwamen in de 18de eeuw op meer grootschalige wijze aan snee. De vervening in de omgeving van Rottevalle verliep vrijwel onafhankelijk van de werkzaamheden rondom Drachten.
Met de grootschalige hoogveenvergraving was het aan het begin van de 19de eeuw zo goed als gedaan, met uitzondering van de omgeving van Drachtstercompagnie, waar de vervening tot kort na het midden van de 19de eeuw voortduurde. De wijken in de omgeving van Rottevalle zijn veelal uit het landschap verdwenen; bij Drachtstercompagnie zijn ze voor een belangrijk deel bewaard gebleven.

Lage vervening
In het westen van Smallingerland lag laagveen. Waarschijnlijk werd ook hier al vanouds op kleine schaal turf gewonnen. In de 19de eeuw begon een meer grootschalige exploitatie. De Groote Veenpolder van Opsterland en Smallingerland werd in 1863 opgericht. Deze polder werd in 1892 bedijkt en in fasen drooggemalen vanaf 1910. Het in deze polder gelegen natuurreservaat Boornbergumer Petten herinneren nog aan de lage vervening in deze gemeente.

2.3 Bodemsoorten

In het westelijke deel van de gemeente lag laagveen aan de oppervlakte, veelal bedekt door een laagje knipklei die in het westen het dikst is.
De zandgronden in het oostelijke deel van de gemeente waren vroeger bedekt met hoogveen, dat vrijwel geheel is vergraven.

2.4 Reliëf

De bodem van Smallingerland loopt op van west naar oost. Globaal gezien loopt de nullijn van Boornbergum in noordwestelijke richting langs Oudega. Het opmerkelijk vlakke gebied ten westen van de nullijn ligt hoofdzakelijk tussen 0 en 0,5 meter beneden NAP en kan gerekend worden tot het zogenaamde Lage Midden. In het zandgebied ten oosten van de nullijn, dat naar het oosten toe oploopt tot bijna 5 m boven NAP, liggen twee lager gelegen delen, nl. "de kom van Drachten" ten westen van Drachten en tussen Oudega en Nijega.

2.5 Waterbeheersing

Om het cultuurland van de dorpen te beschermen tegen water uit het veen werden al vroeg zogenaamde leidijken aangelegd. Het oostelijke deel van de gemeente waterde af in de richting van het lager gelegen westen. Enkele kleine riviertjes zoals de Lits, de Drait

en de Kleine Drait (Burmaniasloot) voerden het water af.
Door de lage ligging van het westelijke deel van de gemeente was de natuurlijke afwatering gering. De waterbeheersing werd in de 19de eeuw door inpolderingen sterk verbeterd. Om de waterstand beter te kunnen regelen werden omstreeks het begin van deze eeuw vijf waterschappen opgericht, nl. De Wieren (507 ha), De Nijegaster Fennen (793 ha), De Gealanden (335 ha), de Hooge Warren (480 ha) en Eernewoude (3420 ha). Na de inpolderingen kwam een einde aan de regelmatige overstromingen.
De Grote Veenpolder van Opsterland en Smallingerland werd in 1863 opgericht; de bedijking volgde in 1892. De droogmaling na afloop van de vervening geschiedde vanaf 1910 in een aantal fasen.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

In het laag gelegen westelijke deel van de gemeente waren voornamelijk hooi- en weilanden. De lage vervening was omstreeks 1850 nog in volle gang. Omvangrijke gebieden waren als gevolg daarvan herschapen in petgaten en veenplassen.
In het oostelijke deel van de gemeente waren naast weide- en hooilanden aanzienlijke arealen in gebruik als bouwland. Omstreeks 1850 lagen er bovendien nog woeste gronden in de vorm van heidevelden en niet ontgonnen gebieden waar vroeger turf was gestoken.

Na 1850 nam het areaal bouwland af, waardoor ook in het oostelijke deel van de gemeente het grasland overheerst. De woeste gronden werden ontgonnen waarbij o.a. dr. P.K. Pel uit Drachten een rol speelde (Drachtstercompagnie). Ook Ds. Visscher, secretaris van de Vereniging voor Landkolonisatie en Inwendige Zending spoorde aan tot de ontginningsarbeid, met resultaten in de omgeving van Rottevalle en Drachtstercompagnie.
De in 1924 te Drachten opgerichte Ontginningsmaatschappij de N.V. "De Drie Provinciën" voerde in de jaren '20 en '30 projecten uit in het zuiden en westen van de gemeente, nl. de Boornbergumer Petten (314 ha) en de Kraanlanden (100 ha).

3.2 Verkaveling

Het belangrijkste verkavelingstype in Smallingerland is de strokenverkaveling. In het oostelijke deel van de gemeente was vooral de voor de zandgronden kenmerkende opstrekkende verkaveling algemeen. De aanleg van een wijkensysteem ten behoeve van de hoogveenwinning in het noordoosten van de gemeente (Rottevalle, Drachtstercompagnie) leidde tot het ontstaan van een regelmatige, rechthoekige blokverkaveling ter plaatse van het sinds de 17de eeuw vergraven hoogveen. De hooilanden in het westelijke deel van de gemeente waren deels verkaveld in lange, smalle percelen en deels in blokvormige percelen. Naast deze hooilandenverkavelingen kwam in het westen van de gemeente ook een onregelmatig opstrekkende verkaveling voor. De Westerzanding en de Oudegaasterzanding kregen

na droogmaking (resp. 1920-21 en 1921-22) een rationele verkaveling in betrekkelijk grote, min of meer rechthoekige, percelen. De ruilverkavelingen, die samen bijna het gehele grondgebied buiten de dorpskommen besloegen, hebben de infrastructuur van het platteland ingrijpend verbeterd. De lange, smalle kavels van een deel van de hooilanden in het westen van de gemeente en langs de Ee verdwenen; een meer rationeel, blokvormig patroon kwam ervoor terug. Door de grootschalige uitbreidingen van Drachten is daar de oude verkavelingsstructuur grotendeels verdwenen.

3.3 Landschapsbeeld

Het meest opvallend in het landschapsbeeld van Smallingerland is de grote tegenstelling tussen het westelijke en oostelijke deel. Het laaggelegen westelijke deel is zeer open en vlak van karakter, terwijl het reliëfrijkere oostelijke deel een meer gesloten landschap heeft door de aanwezigheid van houtwallen. Aan de vervening herinneren nog het als natuurreservaat bewaard gebleven petgatencomplex de Boornbergumer Petten en de wijken bij Drachtstercompagnie.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

Voor de vervening had Smallingerland geen belangrijke doorgaande waterwegen. Wel beschikte men over een verbinding daarmee via de Ee. In het oostelijke deel van de gemeente waren de natuurlijke stroompjes de Lits, de Drait en de Kleine Drait met vooral een functie voor de afwatering. Ten behoeve van de vervening werden de Drachtster Compagnonsvaart (± 1641-45) met zijvaarten en wijken gegraven. De Leijen en misschien ook de Westerzanding en de Oudegaasterzanding ontstonden als gevolg van de verveningswerkzaamheden. In het westen en zuiden van de gemeente lagen omstreeks 1850 grote petgatencomplexen.

Na 1850 vonden verschillende noemenswaardige ontwikkelingen plaats m.b.t. de waterwegen. In het zuiden van de gemeente werd de Grote Veenpolder van Opsterland en Smallingerland aangelegd. Het Polderhoofdkanaal is het in 1874 gegraven hoofdkanaal van deze polder. Verder werd de vaart door Opeinde in 1883 verbreed tot kanaal, waarmee het dorp een betere verbinding kreeg met de Leijen. De Oudegaasterzanding en de Westerzanding werden aan het begin van de jaren twintig drooggemalen. Ook diverse kleinere plassen verdwenen op die manier. Van de petgatencomplexen bleef een deel in het westen van de gemeente bewaard evenals de zogenaamde Boornbergumer Petten, die thans een natuurreservaat vormen.

Drachten had via de Drachtster vaart een verbinding met de Smalle Ee. Toen na de Tweede Wereldoorlog de haven bij Drachten werd aangelegd besloot men tot het graven van een nieuwe breed kanaal. Dit Nieuw Kanaal ligt even ten noorden van de Drachtstervaart en

staat eveneens in verbinding met de Ee en bovendien via het Opeinder kanaal met de Leijen.
In Drachten werden de vaarten gedempt waardoor het aanzicht van het oude deel van deze plaats sterk veranderde; Rottevalle overkwam hetzelfde als gevolg van de demping van de Lits. Ook een groot deel van de wijken in het oosten van de gemeente is inmiddels verdwenen.

4.2 Landwegen

Tot omstreeks het midden van de 19de eeuw waren er in Smallingerland geen doorgaande verharde verbindingen. De bestaande wegen lieten veel te wensen over. De kort na 1850 aangelegde straat- of kunstweg van Heerenveen over Gorredijk, Beetsterzwaag en Drachten naar de Groningerstraatweg was de eerste en belangrijkste van de in de tweede helft van de vorige eeuw aangelegde verharde wegen.
Na de aanleg van deze straatweg volgden geleidelijk ook de aansluitingen van de dorpen op deze weg en andere lokale en interlokale verbindingen.
Belangrijke na-oorlogse verbeteringen waren de aanleg van de weg Heerenveen-Drachten-Groningen (A7-E10), de weg van Drachten naar Leeuwarden en de weg van Drachten over Donkerbroek en Oosterwolde naar Emmen.

4.3 Tramverbindingen

De reismogelijkheden vanuit en naar Drachten werden aan het einde van de vorige eeuw en aan het begin van deze eeuw sterk uitgebreid als gevolg van de aanleg van diverse tramlijnen. De eerste lijn was de stoomtramlijn Drachten-Gorredijk van 1884. In dat jaar werd in Drachten ook het tramstation gebouwd. In 1896 volgde de lijn Drachten-Bergumerdam en in 1913 een lijn naar Groningen. Een nieuw tramstation met emplacement te Drachten-Noord kwam gereed in 1914. Kort na de Tweede Wereldoorlog werd het personenvervoer gestaakt. Het tramstation werd kantoor van de Rijkslandbouwvoorlichting.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

In 1862 werd aan het Moleneind in Drachten een gasfabriek gesticht. De fabriek werd in 1901 door de gemeente overgenomen. Na de Tweede Wereldoorlog toen de aansluiting op het aardgasnet tot stand kwam werd de gasfabriek overbodig, waarna de gashouders en de directeurswoning werden afgebroken (alsmede de fabriek ?).

Sinds 1913 fungeerde de zuivelfabriek van Boornbergum-Korte Hemmen tevens als electriciteitscentrale voor het dorp. Het definitieve besluit tot electrificatie in 1921 leidde tot de bouw van een eigen centrale in Boornbergum. Behalve deze centrale werd er aan het begin van de jaren twintig in Smallingerland een tiental schakelstations gebouwd, met name in de omgeving van Nijega en Drachten.

Voor wat betreft de drinkwatervoorziening was men tot ver in deze eeuw aangewezen op putten, regenwaterbakken en pompen. Drachten kreeg in 19?? (voor 1942) een waterleiding. In het midden van de jaren '50 nam het aantal aansluitingen dusdanig toe dat men besloot ook in Drachten een watertoren te bouwen (1957).

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

De inwoners van Smallingerland vonden hun bestaan vanouds vooral in de landbouw, terwijl daarnaast ook de vervening jarenlang van grote betekenis was.
De boeren hadden een gemengd bedrijf. Er waren vele kleine bedrijven, vooral ook na afloop van de vervening en ten tijde van de ontginning. De akkerbouw werd van steeds minder belang ten gunste van de veehouderij. Als gevolg van schaalvergroting zijn de meeste kleine bedrijven inmiddels weer verdwenen.
In Smallingerland werden vroeger ook bijen gehouden. Door het verdwijnen van de heide en het staken van de verbouw van boekweit is deze bron van inkomsten totaal verdwenen.

In de veengebieden leidden velen maar een armoedig bestaan, met name ook na afloop van de verveningswerkzaamheden.
Vooral Drachten kende een meer gevarieerde beroepsstructuur. De centrumfunctie van deze plaats werd steeds sterker, vooral sinds de 18de eeuw. Hier werden jaar- en weekmarkten gehouden waar druk gehandeld werd. Ook de bedrijven waren vanouds met name in Drachten geconcentreerd.

5.2 Zuivelindustrie

De zuivelproduktie verplaatste zich vanaf het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken. Op het huidige grondgebied van de gemeente Achtkarspelen ontstond een vijftal coöperatieve of particuliere zuivelfabrieken : Drachten (1889), Opeinde (1892), Boornbergum-Kortehemmen (1893), Oudega (1900), Drachtster Compagnie (1901). De zuivelfabrieken van Boornbergum, Oudega en Drachtster Compagnie sloten respectievelijk in 19??, 19?? en 1933. De fabriek van Oudega werd later dorpshuis. De fabriek van Drachten kwam later in handen van Lyempf (1912) en DOMO (1968) maar werd uiteindelijk gesloten en afgebroken. De fabriek in Opeinde draaide nog in 1976 maar herbergt na sluiting enkele bedrijven waaronder een garagebedrijf.

5.3 Overige bedrijvigheid

Een groot deel van de bedrijvigheid was met name geconcentreerd in Drachten. Zo waren daar o.a. een drietal kalkbranderijen (met ovens aan de Langewijk), diverse industriemolens, een gasfabriek (1862), een lederfabriek (gelegen bij de gasfabriek), een cichoreifabriek (± 1840-1895; later woonkazerne) en enkele leerlooie-

rijen. Een van de leerlooierijen (de looierij annex schoenfabriek Bongartz en Oosterbaan) onderging in het laatste kwart van de 19de eeuw een flinke schaalvergroting. Verder waren er enkele sigarenmakerijen en tabakskerverijen, een (kleine) instrumentenfabriek (Lammers) - waar ook bliksemafleiders, centrifuges en rijwielen werden gefabriceerd - een drietal scheepswerven (na 1902 vier) en een viertal touwslagerijen. Aan het einde van de vorige eeuw waren vooral de scheepswerven en de tabaksindustrie van belang.
Na de Tweede Wereldoorlog groeide Drachten uit tot een belangrijke vestigingsplaats voor bedrijven met Philips als grootste werkgever. Verschillende oude bedrijven, waaronder alle molens verdwenen uit het dorpsbeeld.
Vergeleken met Drachten waren in de andere dorpen maar weinig bedrijfjes. Zo hadden Boornbergum, Oudega en Rottevalle een korenmolen.

5.4 Toerisme en recreatie

Voor de Tweede Wereldoorlog waren toerisme en recreatie als bron van inkomsten van weinig belang. Onder Rottevalle was (omstreeks 1935 ?) aan de Leijen een paviljoen gebouwd. Behalve de Leijen hebben o.a. ook het Opeinderkanaal en de wateren in de omgeving van de Veenhoop een functie voor de watersport gekregen. Drachten en Oudega (1981) hebben jachthavens. Bij de Veenhoop is een haventje en een camping. In de jaren dertig werden hier een paar zomerhuisjes gebouwd.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

Smallingerland was een al vroeg bewoonde streek. Men vermoedt dat in de Middeleeuwen een verplaatsing van de bevolking heeft plaatsgevonden van het lager gelegen westelijke deel naar de meer oostwaarts gelegen hogere gronden, waar kleine parochies met een eigen kerk konden ontstaan. Op de meest noordelijke rug in Smallingerland ontstonden Oudega, Nijega en Opeinde; in het midden Smalle Ee en Noorder en Zuider Drachten en in het zuiden Boornbergum en Kortehemmen. Oudega en Boornbergum zijn de oudste van de nog bestaande dorpen. Noorder- en Zuider Drachten zijn opgegaan in Drachten. Deze oude boerendorpen worden behandeld in paragraaf 6.2.
Rottevalle, Drachtstercompagnie en Drachten zijn jongere nederzettingen; zij ontstonden als gevolg van de verveningswerkzaamheden en zijn of waren echte veenkolonies (zie 6.3).
De jongste nederzettingen, zoals Houtigehage en De Tike, zijn de zogenaamde heidedorpen (zie 6.4).

De groei van de bevolking was sterk geconcentreerd in de steeds belangrijker wordende hoofdplaats Drachten. Vooral na de Tweede Wereldoorlog is Drachten explosief gegroeid; het werd de tweede plaats van Friesland.

6.2 De boerendorpen

In de boerendorpen lagen de boerderijen op een rijtje aan de weg, of op enige afstand ervan. De bij de boerderijen horende landerijen lagen oorspronkelijk in een langgerekte kavel, een gevolg van het recht van opstrek.

Oudega
Oudega is een oude agrarische nederzetting (streekdorp) op de hoge zandgronden. Het was vroeger de hoofdplaats en de zetel van het bestuur van Smallingerland, welke functie werd overgenomen door Drachten, de plaats waardoor Oudega geleidelijk aan werd overvleugeld. Over land bestond vroeger alleen een goede verbinding met Nijega; het transport over water was dan ook van groot belang. Behalve landbouwers woonden vroeger ook diverse schippers in dit dorp.
Oudega heeft een langgerekte structuur en werd verdeeld in een aantal buurten, waarvan Uiteinde, Opperburen en Gaasten wat afzijdig waren gelegen. Nabij de kerk was een zekere kern tot ontwikkeling gekomen.
Na 1850 was sprake van een geringe verdichting van de bestaande structuur. Nieuwe bebouwing verrees ook langs de Slotsingel (van de in 1841 afgebroken state Groot Haersma) en de in 1911 aangelegde weg naar Garijp. De verbinding met Eernewoude, de eerste in oostelijke richting, is van 1938. In 1900 kreeg het dorp een zuivelfabriek, die later werd omgebouwd tot dorpshuis.
De kern nabij de kerk werd na de Tweede Wereldoorlog verder uitgebreid aan de zuidwestzijde. In 1981 kreeg Oudega een jachthaven.

Nijega
Nijega is een agrarisch streekdorp. De boerderijen lagen op een rijtje aan of nabij de vroegere Lijkweg (Kommisjewei). Ook aan de zuidelijker gelegen Hoogeweg lagen enkele boerderijen (Middelburen). Vanaf 1896 reed de tram Drachten-Bergumerdam door dit dorp. De ruimtelijke structuur van het dorp is door de jaren heen niet wezenlijk veranderd afgezien van het feit dat het accent van de bebouwing geleidelijk aan dichter bij de weg kwam te liggen.

Opeinde
Het van oorsprong agrarische streekdorp Opeinde ontstond op het uiteinde van de noordelijke zandrug. De boerderijen lagen op een rijtje aan of nabij de vroegere Lijkweg (Kommisjewei). Later lag het merendeel van de bebouwing direct aan de weg. De vaart door Opeinde werd in 1883 verbeterd en verbreed tot een breed kanaal. In 1892 werd aan de vaart de zuivelfabriek gebouwd, die in 1913 werd uitgebreid. De tram Drachten-Bergumerdam reed vanaf 1896 ook door Opeinde. Tot aan de Tweede Wereldoorlog is de plattegrond van het dorp niet wezenlijk veranderd.
Opeinde groeide na de Tweede Wereldoorlog uit tot een forenzenplaats voor Drachten. Tussen de Kommisjewei en de Hegewei werd ten oosten van het kanaal een nieuwe woonwijk aangelegd.

Smalle Ee
Het dorpje Smalle Ee, ooit hoofdplaats van Smallingerland, ontstond bij een klooster dichtbij de Smalle Eesterzanding. Behalve dit in 1580 opgeheven klooster stonden hier een grietenijhuis, een bierbrouwerij en een korenmolen. Smalle Ee was later niet meer dan een buurtje dat bij het dorp Boornbergum hoorde. De ruimtelijke structuur van dit kleine dorp met slechts een klein aantal huizen (boerderijen ?) aan het einde van de weg is door de jaren heen niet gewijzigd.

Boornbergum
Boornbergum is een oud boerendorp in het zuiden van de gemeente. De boerderijen en een kerkje lagen aan of nabij de weg, waardoor Boornbergum als streekdorp getypeerd kon worden. Bij Boornbergum hoorden vroeger ook een aantal aparte buurtjes en wat verspreide bebouwing.
Van belang voor de ruimtelijke structuur van het dorp was de aanleg van de Nieuweweg in noordelijke richting naar De Wilgen, waarlangs geleidelijk aan bebouwing ontstond waardoor het dorp een T-vormige plattegrond kreeg. De bebouwingsstructuur van het oude gedeelte werd geleidelijk aan dichter. Een voor dit dorp bijzonder gebouw was de electriciteitscentrale (± 1922).
Na de Tweede Wereldoorlog was sprake van enige komvorming tussen de oude kerk en de in 1911 gebouwde Gereformeerde kerk aan de oostzijde van het dorp.

Kortehemmen
Kortehemmen is een klein agrarisch streekdorp. Omstreeks 1850 lagen de boerderijen op een rijtje even ten zuiden van de doorgaande weg, waaraan een groepje huizen (Zandburen) was gelegen.
Op de grens van Boornbergum en Kortehemmen, nabij de Zandburen, werd in 1893 de zuivelfabriek gebouwd. In de omgeving van de fabriek werden aan de weg diverse nieuwe huizen gebouwd. De na 1850 aangeplante bossen ten noordwesten van Beetsterzwaag (Reigerbosch) liggen voor een deel ook op het grondgebied van Kortehemmen.
De belangrijkste ruimtelijke ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog was de doorsnijding van het dorpsgebied als gevolg van de aanleg van de weg van Heerenveen naar Drachten en Groningen.

6.3 De veenkolonies

De veenkolonies ontstonden ten tijde van het op grote schaal ter hand nemen van de veenontginning. De kolonies waren aanvankelijk de woonplaatsen van veenbazen en veenarbeiders. Later kwamen daar ook handels- en ambachtslieden bij, waardoor betrekkelijk grote nederzettingen ontstonden.

6.3.1 Drachten

6.3.1.1 De ontwikkeling tot omstreeks 1850

Drachten is ontstaan uit twee kleine, dicht bij elkaar gelegen

boerendorpjes, nl. Noorder - en Zuider Drachten. Het graven van de Drachtster Compagnonsvaart in 1641 tussen beide dorpjes door was het begin van het ontstaan van de veenkolonie. De vaart maakte een rechte hoek met de weg waardoor de karakteristieke kruisvormige plattegrond ontstond die bepalend zou blijven tot in de 20ste eeuw. Als gevolg van het ontstaan van min of meer gesloten bebouwing langs de vaart (herberg, woningen, pakhuizen en bedrijfjes) kwam daar het zwaartepunt te liggen en raakten de dorpjes op de achtergrond. Ook tussen de wijken aan de meer oostelijk gelegen Dwarsvaart was bebouwing ontstaan.
Omstreeks 1850 lag het accent van de bebouwing sterk op het assenkruis. De dichtheid van de bebouwing nam verder van het kruispunt van weg en vaart geleidelijk aan af. Aan of nabij de vaarten stonden enkele houtzaag-, pel- en korenmolens en lagen twee kalkwerken.

6.3.1.2 De ontwikkeling tussen 1850 en 1940

Na 1850 was sprake van een verdichting van de bebouwing langs de vaart en de weg, vooral in noordelijke, westelijke en zuidelijke richting. De bebouwing langs de vaart in oostelijke richting had al voordien een betrekkelijk gesloten karakter. Voor 1900 kwamen behalve een aantal scholen o.a. de inmiddels weer afgebroken gasfabriek (1862) en zuivelfabriek (1889) tot stand.
De eerste meer grootschalige uitbreidingen zijn van na de eeuwwisseling. Inmiddels was als gevolg van verdere niet-planmatige uitbreidingen vooral de afstand tussen het noordelijke en zuidelijke uiteinde veel te groot geworden, terwijl geen echte dorpskern tot ontwikkeling was gekomen. Toen in 1916 toestemming kwam om in Drachten een RHBS te bouwen en men daarvoor geen geschikt bouwterrein kon vinden met uitzondering van de uiteinden werd aan de Sneker architect G. Stapenséa opdracht geven om een uitbreidingsplan te ontwerpen. Smallingerland was daarmee de eerste Friese plattelandsgemeente die een dergelijk plan liet maken.

Het uitbreidingsplan van Stapenséa
Het plan omvatte voornamelijk de terreinen in de noordoosthoek tussen Noordkade, Noorderbuurt en Noorderdwarsvaart en een noordwestelijk deel waarin men zich de industrie-uitbreiding voor de toekomst dacht met aanleg van een haven en een open kanaal naar het westen. Het stratenplan is betrekkelijk eenvoudig met vele rechte hoeken. Het buurtje Beter Wonen (ca. 1920) met blokjes arbeiderswoningen vormt met haar gebogen vorm en verspringende rooilijnen daarop een uitzondering. Behalve arbeiders- en middenstandswoningen werden ook diverse scholen, waaronder de RHBS, in deze wijk gebouwd. Van de plannen voor het noordwestelijk deel is voor zover bekend aanvankelijk weinig terecht gekomen.

Stratenplan-West en omgeving
In 1936 werd op initiatief van de gemeente het stratenplan-West aangelegd, welke het zuidwestelijk gebied tussen Moleneind, Zuiderbuurt en de sportterreinen omvatte. In dit wijkje verrezen voornamelijk rijtjes kleine woningen en middenstandswoningen.

Buiten genoemde plannen werd hier en daar ook op kleine schaal gebouwd. Vermeldenswaardig is de bouw van twee kloosters in de tweede helft van de jaren dertig. Het Franciscaner klooster is thans in gebruik als onderdeel van het gemeentehuis terwijl het aan de zuidzijde van Drachten gebouwde Carmelitessenklooster nog steeds als zodanig fungeert.

6.3.1.3 **De ontwikkeling na 1940**

Voor de na-oorlogse ontwikkeling zal aanvankelijk het nieuwe uitbreidingsplan (1940) van ir. P. van Loo uit Groningen wel bepalend zijn geweest. Aanvankelijk werden de gebieden rondom de oude kern volgebouwd, later verrezen ook woonwijken ten oosten van de Dwarsvaart (De Wiken en de Venen) en ten westen van de Hoogeweg (de Drait) en aan de noordzijde (de Folgeren). Verder werd aan de noordwestzijde een industrieterrein met een haven aangelegd en in het zuidwesten de inrichting voor zwakzinnigen "Maartenswouden". Drachten wordt thans begrensd door de Oude Drait in het westen, de weg Heerenveen-Groningen (A7) in het zuiden en de weg Drachten-Leeuwarden in het oosten. In het noorden is de begrenzing minder strak.
Binnen de bestaande bebouwde gebieden vonden ook verschillende belangrijke wijzigingen plaats. Een ingrijpende verandering in het centrum van Drachten was de demping van de Drachtster Compagnonsvaart en de Noorder- en Zuiderdwarsvaart. Verder verdwenen de buurtjes : Keuningsbuurt, Hounesteech en Anjeliere. De Zuiderbuurt werd t.b.v het winkelpubliek voetgangersgebied. Behalve een woonplaats voor thans ruim 40.000 mensen werd Drachten een centrum van industriële bedrijvigheid en onderwijsactiviteiten.

6.3.2 **Drachtstercompagnie en Rottevalle**

Drachtstercompagnie
De veenkolonie Drachtstercompagnie ontstond na 1743 in het ten noordoosten van Drachten gelegen hoogveengebied toen de verveningen in deze omgeving begonnen en wel op de plaats waar de Compagniesterdwarsvaart een aantal wijken vanuit Drachten met elkaar verbond. Omstreeks 1850 lag de bebouwing verspreid aan een aantal wijken en in een iets grotere dichtheid langs de vaart. In 1849 was daar een kerk gebouwd (inmiddels afgebroken ?). Al eerder, in 1834, had Drachtstercompagnie een school gekregen.
Na 1850 werd evenwijdig aan de vaart de Compagniesterweg aangelegd, waaraan ook bebouwing tot stand kwam. Als gevolg van het bouwen aan de verbindingsweg tussen beide - o.a. de Gereformeerde kerk (1909) - ontstond een kleine dorpskern, die na de Tweede Wereldoorlog op bescheiden schaal werd uitgebreid. De zuivelfabriek (1901) werd in 1933 opgeheven. In 1930 werd Drachtstercompagnie een zelfstandig dorp.

Rottevalle
Rottevalle ontstond omstreeks 1650 ten tijde van de vervening. In de ten behoeve van deze vervening gegraven vaart (of gekanaliseer-

de Lits ?) werden twee verlaten gebouwd, nl. het Bovenste en het Beneden-Verlaat. Bij het Beneden-Verlaat werd een valbrug gebouwd. Rondom deze brug en verlaat ontwikkelde zich een woonkern met een deels gesloten bebouwing met o.a. een brouwerij, een herberg en een molen. Op de afgeveende gronden werden boerderijen gebouwd.
De kern van het dorp breidde zich aanvankelijk op bescheiden schaal in noordelijke richting uit en na de Tweede Wereldoorlog ook in oostelijke richting.
Rottevalle lag vroeger in het grensgebied van Achtkarspelen, Smallingerland en Tytsjerksteradiel. Sinds de grenswijziging van 1943 ligt het dorp echter geheel in de gemeente Smallingerland. In de dorpskern werd De Lits gedempt.

6.4 De heidedorpen

De zogenaamde heidedorpen ontstonden op de heidevelden binnen de dorpsgebieden van oudere dorpen. Deze schrale en ruige heidevelden ontwikkelden zich op de afgeveende terreinen. Men woonde in eenvoudige woningen, plaggenhutten en soms zelfs in holwoningen in de wallen langs de wijken. Een karig bestaan werd gevonden in de verbouw van wat aardappelen, het houden van enkele schapen en/of geiten, het maken van matten- en bezems en seizoenarbeid.

Houtigehage
Houtigehage bestond aanvankelijk uit een verzameling verspreid gelegen hutten of spitketen op de heide, zonder echte kern. Behalve deze hutten werden er ook enkele kleine boerderijtjes en arbeiderswoningen gebouwd. Pas na 1900 werd in de omgeving van het dorp grote stukken grond ontgonnen. Na de Tweede Wereldoorlog was sprake van enige kernvorming als gevolg van de bouw van enkele nieuwe woningen.

De Tike
In de omgeving van de Tike vond de ontginning van de heide met name plaats vanaf het einde van de vorige eeuw. De plaggenhutten maakten geleidelijk aan plaats voor kleine woningen en boerderijen. De Tike hoorde vroeger onder Oudega maar werd in 1952 een zelfstandig dorp. De Tike heeft geen dorpskern maar bestaat nog steeds uit verspreide bebouwing. Een deel van de huizen werd tweede woning.

6.5 De Veenhoop, de Wilgen en Goëngahuizen

De Veenhoop, De Wilgen en Goëngahuizen hoorden tot 1957 onder Boornbergum maar werden in 1957 zelfstandige dorpen.
De Veenhoop ontstond in de 19de eeuw aan het einde van het Polderhoofdkanaal van de Grote Veenpolder van Smallingerland en Opsterland, waar reeds een klein aantal huizen stond. Het kleine dorpje dat een eigen school (ca. 1920) heeft werd na verloop van tijd vooral een watersportcentrum. Op het terrein bij de schipperswinkel werden enkele zomerhuisjes gebouwd en was ruimte om te kamperen. In de kleine haven voor de sluis waren ligplaatsen voor boten. In 1959 moest de sluis plaats maken voor een dam. Tegen-

woordig staan er nogal wat tweede woningen.
De Wilgen is een klein buurtje ten noorden van Boornbergum met een klein aantal huizen en boerderijen. Goëngahuizen bestond omstreeks 1850 uit wat verspreid gelegen bebouwing in het westen van de gemeente, hetgeen ook thans nog het geval is.

6.6 Verspreide bebouwing

Verspreid gelegen bebouwing ontbrak vrijwel geheel in het lager gelegen westelijke deel. In de voormalige hoogveengebieden in het oosten van de gemeente daarentegen was de verspreide bebouwing zeer algemeen. De plaggenhutten en spitketen hebben daar geleidelijk aan plaats gemaakt voor kleine woningen en ontginningsboerderijtjes.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk : Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied van de Provincie Friesland (1.1.1984 t/m 1.1.1990), nr. 166. Leeuwarden, augustus 1990.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Ir. P.A. van der Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

Smallingerland

F.J. de Boer. Skiednis fan de Lege Feanterij yn Opsterlân en Smellingerlân. Wâldrige I. Frijske Akademy, Ljouwert 1954.

Drs. B.J. Cramer von Baumgarten. Drachten in oude ansichten. Zaltbommel, 1980 (5e druk).

O.G. Dykstra. 125 jier Nij Beets. It Begjin. Nij Beets 1988.

Smellingera-land. Proeve van een "geakunde" van de gemeente Smallingerland. Drachten, 1944.

P. van Schaik en Dr. J.J. Spahr van der Hoek (Eindred.). Geschiedenis van Smallingerland. Leeuwarden, 1976. (Fryske Akademy nr. 503, Wâldrige nr. 21)

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Nieuwe atlas van de Provincie Friesland bevattende kaarten van de dertig Grietenijen of gemeenten, met de daarin gelegene elf steden en haar grondgebied, alsmede van de eilanden Ameland en Schiermonnikoog. Leeuwarden, bij W. Eekhoff. 1849-1859.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland. Leeuwarden 1865-1867.

Topografische kaarten 1 : 25.000 van ca. 1930 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

Grote Topografische Atlas van Nederland 1 : 50.000. Deel 2, Noord Nederland. Wolters-Noordhoff b.v. Groningen, 1987.

BIJLAGE BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990	
Boornbergum	820	922	1088	1127	1222	1534	1731	1250	1)
Drachten	5093	5678	6312	6521	7189	9499	8719	41267	2)
Dr.Compagnie	-	-	-	-	-	-	1207	1135	2)
Goëngahuizen	-	-	-	-	-	-	-	76	1)
Houtigehage	-	-	-	-	-	-	782	740	3)
Kortehemmen	130	205	263	273	236	366	304	196	
Nijega	420	635	764	791	834	985	1042	451	
Opeinde	837	884	1029	1077	1106	1492	1024	1574	
Oudega	846	879	985	1017	970	1170	1525	1451	4)
Rottevalle								1174	5)
Smalle Ee								58	1)
De Tike								350	4)
De Veenhoop								210	1)
De Wilgen								297	1)

1. De Wilgen, Smalle Ee, De Veenhoop en Goëngahuizen werden op 1.1.1957 zelfstandige dorpen; deze dorpen hoorden vroeger onder Boornbergum.
2. Drachtster Compagnie werd in 1930 een zelfstandig dorp en hoorde voordien onder Drachten.
3. Houtigehage
4. De Tike werd in 1952 een zelfstandig dorp, hoorde voordien onder Oudega.
5. Rottevalle lag vroeger verspreid over drie gemeenten (Achtkarspelen, Tytsjerksteradiel en Smallingerland), maar ligt sinds de grenswijzigingen van 1943 geheel in Smallingerland.

Gemeente Smallingerland Kaart 1

Gemeente Smallingerland (1865)

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland.

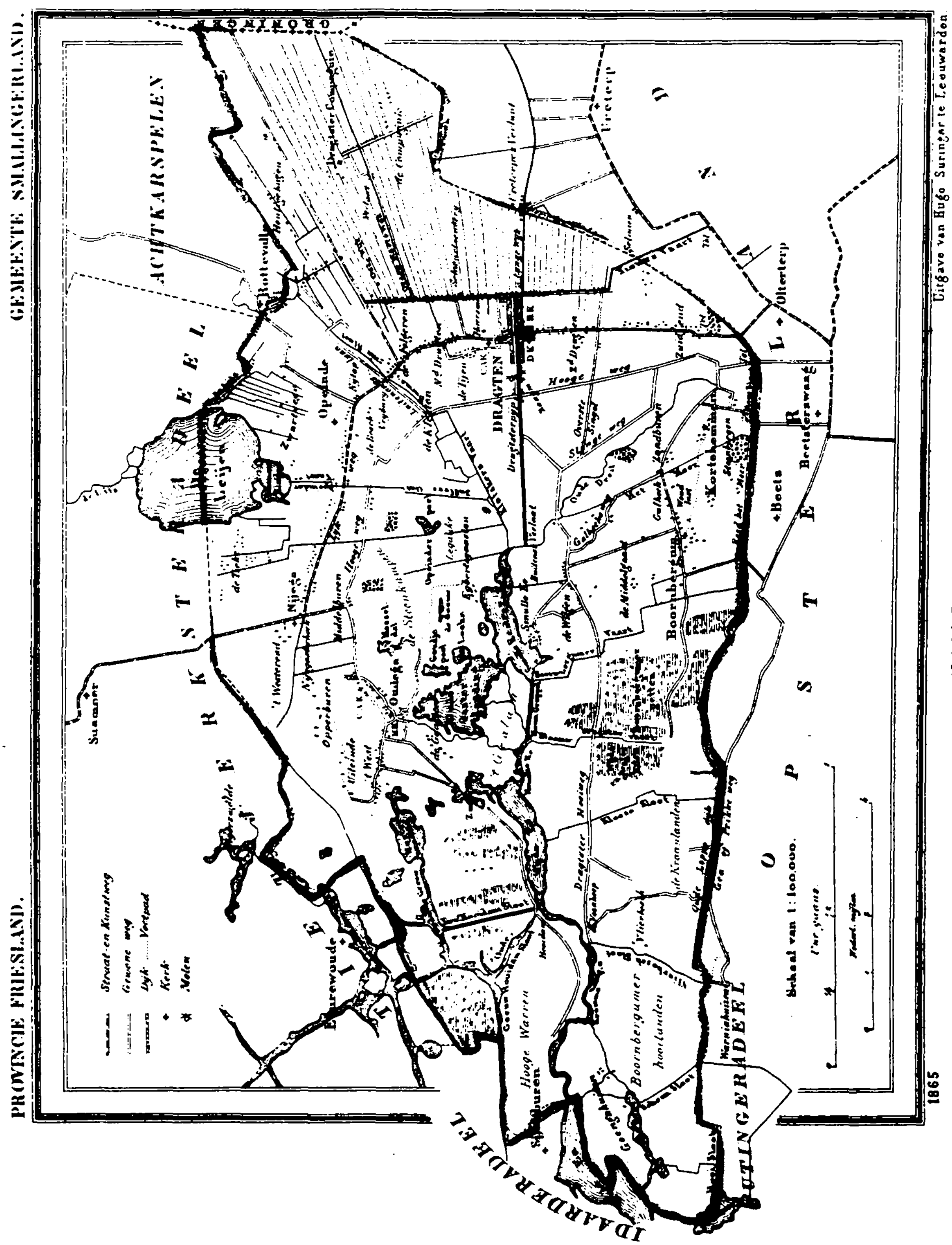

Gemeente Smallingerland Kaart 2

Drachten ca. 1925 en ca. 1950

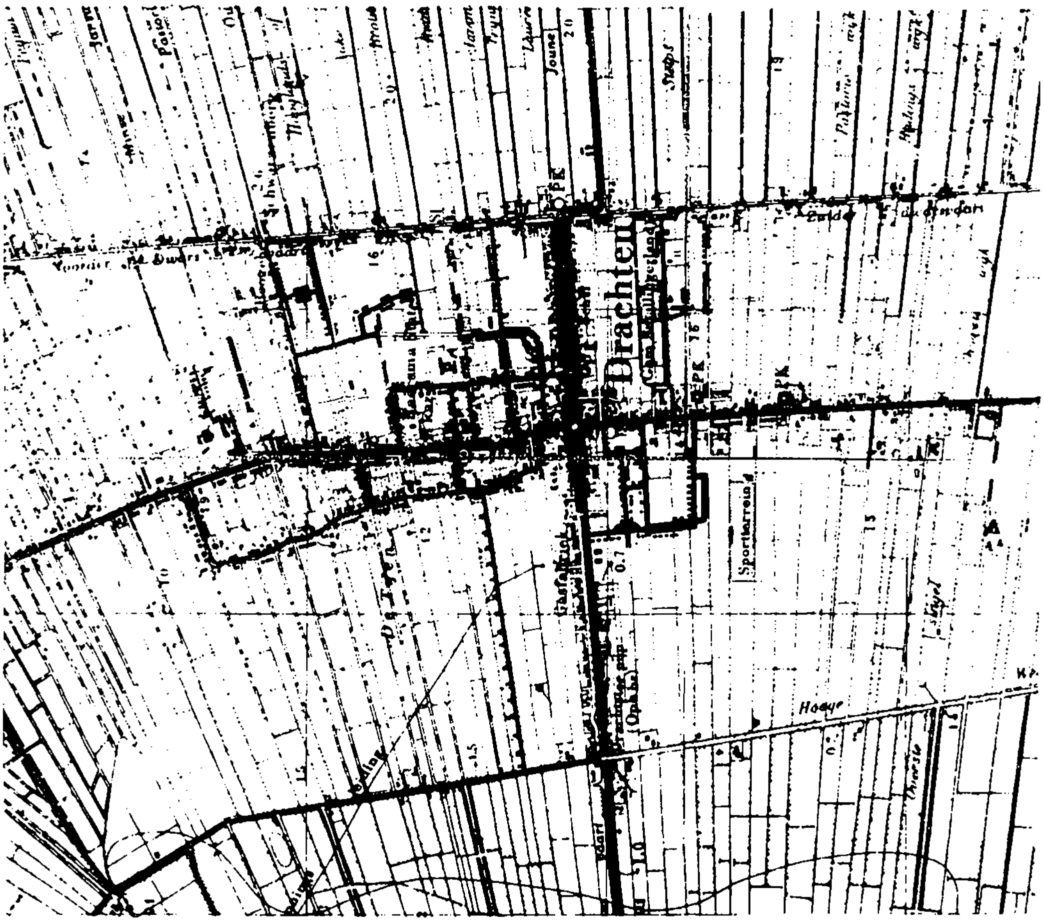

ca 1950

ca 1925

Gemeente Smallingerland Kaart 3

Plattegrond van Drachten ca. 1940

Uit : Smellingera-land. Proeve van een geakunde van de gemeente Smallingerland. Drachten, 1944.

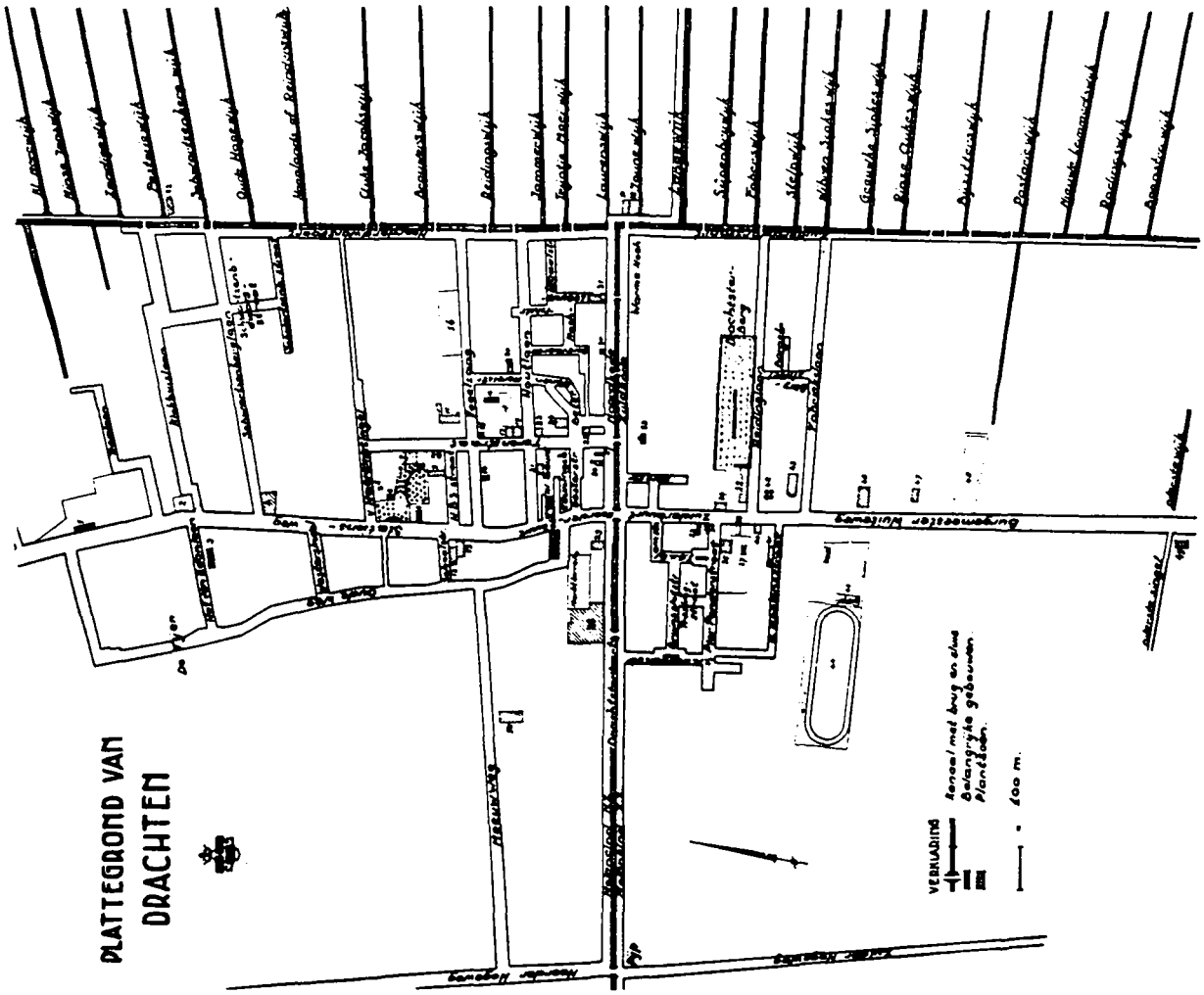
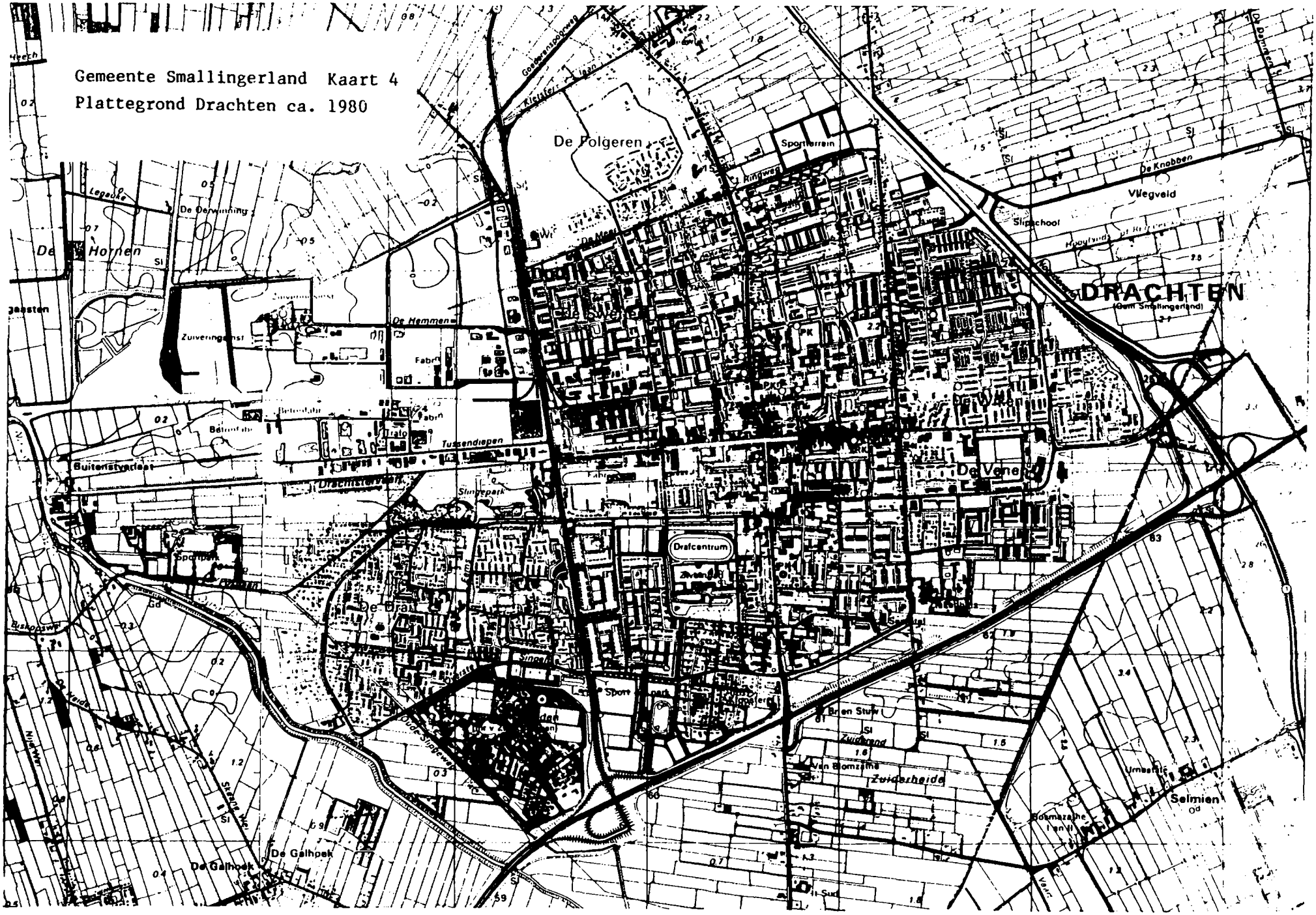
Gemeente Smallingerland Kaart 4
Plattegrond Drachten ca. 1980